

ЗЕМСЬКІ ДИТЯЧІ ЛІТНІ ЯСЛА-ПРИТУЛКИ ЯК ПРОТИПОЖЕЖНИЙ, САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАХІД (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.).

Стаття присвячена земським дитячим яслам-притулкам, які почали влаштовувати в селах на час літніх польових робіт наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Створювані в якості протипожежного заходу, для попередження спустошливих пожеж, які виникали внаслідок необережності або пустоців з вогнем залишених без нагляду дітей, ясла-притулки мали також значне санітарно-гігієнічне та соціально-економічне значення.

Ключові слова: земства, протипожежні заходи, літні дитячі ясла-притулки.

Статья посвящена земским детским яслам-приютам, которые начали устраивать в сёлах на время летних полевых работ конце ХІХ - в начале ХХ вв. Создаваемые в качестве противопожарной меры, для предупреждения опустошительных пожаров, которые возникали вследствие неосторожности или шалостей с огнём оставленных без присмотра детей, ясли-приюты имели значительное санитарно-гигиеническое и социальное-экономическое значение.

Ключевые слова: земства, противопожарные меры, летние детские ясли-приюты.

The article examines zemstvos child's mangers-shelters that was created in villages in a time of the summer field works end of ХІХ - at the beginning ХХ of centuries. Created for a fire-prevention aim, for warning of devastating fires that arose up because of carelessness or pranks with the fire of the children left without a supervision, mangers-shelters had a considerable sanitary-hygienic and social and economic value.

Keywords: zemstvos, fire-prevention measures, summer child's mangers-shelters.

Постановка проблеми. Під час переходу до ринкової економіки, непростих економічних реформ, Україна пережила демографічну кризу, яка, зокрема, потягла за собою закриття середніх загальноосвітніх та дошкільних дитячих закладів, що виявилися мало запотребованими через низьку народжуваність, та, відповідно, нерентабельність. На сучасному етапі, коли ситуація з народжуваністю почала виправлятися, потреба у дошкільних дитячих закладах стає дедалі відчутнішою. Відкриття нових дитячих садків потребує багато більше зусиль та коштів. Однак необхідність таких установ не викликає сумнівів: окрім догляду за дітьми, що надає батькам можливість повноцінно працювати в робочий час, вони забезпечують постійний медичний нагляд, закладають підвалини культурного та соціального розвитку підростаючого покоління, що, безумовно, відповідає інтересам суспільства і держави. Слід зауважити, що дитячі дошкільні установи з'явилися в Україні ще позаминулого століття. Вивчення історичного досвіду стосовно виникнення та діяльності дитячих дошкільних закладів, зокрема, земських літніх дитячих ясел-притулків, надасть нове історичне знання та послугує додатковою аргументацією на користь всебічного розвитку і підтримки дошкільних виховних закладів.

Аналіз актуальних досліджень. Літні дитячі ясла-притулки, що влаштовувалися земствами України, звернули на себе увагу сучасних дослідників. Так, наприклад, цього питання торкалася Ю.В. Соколовська у своїй статті “Ясла-притулки як новий вид благодійних установ в Харківській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.” [11]. Однак у статті ясла-притулки розглядалися переважно як форма благодійних дошкільних установ, без детального вивчення діяльності земств з організації таких притулків, забезпечення їх діяльності, роз'яснення їх призначення і користі сільському населенню тощо. Тому автор бажав би ретельніше вивчити діяльність земств України у цьому напрямку.

Мета дослідження: висвітлити причини виникнення потреби в літніх дитячих яслах-притулках, форми організації їх діяльності та ефективність, ставлення до них з боку сільського населення.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. одним із найбільш пріоритетних напрямків діяльності земств, як органів місцевого самоврядування, була боротьба з пожежами, і перш за все, з причинами їх виникнення. З

цією метою земства встановлювали правила поводження з вогнем, сприяли створенню протипожежних зелених насаджень, “вогнестійкому” будівництву, влаштуванню черепичних та залізних дахів тощо. Та серед причин, що викликали найбільш спустошливі пожежі в літньо-осінній період, земства особливо виділяли дитячий фактор: діти, залишаючись вдома під час жнив чи інших сезонних польових робіт, мимоволі ставали причиною пожеж, готуючи собі їжу або просто бавлячись із сірниками. Так, наприклад, як вказувалося земським гласним у засіданні Полтавського губернського земського зібрання 1888 року, “люди були на ярмарку, вдома залишалися тільки діти, пекли картоплю і через їх необережність загорілася хата, вигоріло мало не все село” [10, с. 84]. Як вказували харківські земці, “статистика пожеж показує, що значна кількість їх стається через необережне поводження з вогнем та пустощів дітей внаслідок відсутності нагляду за ними в робочу пору, що спричиняє великі збитки страховому капіталу та сільському населенню” [9, с. 274]. За даними земської статистики від 1899 року по Катеринославській губернії “від необережності дітей за останні 10 років було в губернії, переважно у літні та осінні місяці, 255 пожежних випадків, внаслідок яких у 826 домовласників згоріло 1938 будівель на суму 315785 крб. ...відповідно, від дитячої необережності щорічно виникає по губернії у середньому 25 пожеж, які знищують щороку майно вартістю більше 31 тисячі крб.” [5, с. 148-149]. Тому земствам, за наполягання земських страхових відділів, які й переймалися відшкодуванням збитків за страховими випадками, зрештою довелося вживати заходів “для усунення однієї з постійних причин виникнення пожеж - дитячих пустощів”. Земства намагалися усунути цю причину адміністративними методами. Так, серед правил щодо попередження пожеж, які розроблялися земствами, зазвичай фігурували приписи на зразок “ховати сірники... на час польових робіт залишати одного дорослого на 25 дворів” [9, с. 298]. На Катеринославщині “1889 року губернське земство замислилося над необхідністю боротьби з пожежами, що виникають через дитячі пустощі. Одним із перших заходів у цьому напрямку було видання... циркуляра.. у якому населення попереджалося, що йому буде відмовлено у видачі винагороди за страхування від пожеж, причиною виникнення яких буде дитяча необережність з вогнем. Цей захід не дав очікуваних результатів, і пожежі від дитячих пустощів виникали так же часто, як і раніше” [5, с.149].

Отже, незважаючи на усі приписи стосовно неприпустимості полишення малолітніх дітей вдома самих, подібна практика продовжувалася, і пожежі продовжували виникати. Тому необхідно було відшукати альтернативний, більш дієвий спосіб убезпечити дітей від того, щоб вони мимоволі не стали паліями.

Таким способом могло б стати створення на час літніх польових робіт спеціальних закладів, у яких можна було б залишити дитину під наглядом. Подібні ідеї виникали у земському середовищі й раніше. Так, Богодухівське повітове земство ще 1874 року пропонувало зобов'язати населення, “щоб діти по відлучці батьків їх на польові роботи ні під яким виглядом не залишалися б одні, а доручались би чийомусь нагляду”, а Охтирське повітове земське зібрання серед інших заходів для попередження пожеж пропонувало “встановити притулки для дітей, що залишаються в поселеннях без нагляду батьків у літній робочий час” [1, с.234, 233]. 1886 року комісія Херсонського губернського земства вважала, що “для усунення нещастя від недостатнього нагляду за дітьми у робочу пору слід сприяти влаштуванню денних притулків” [10, с.462]. Однак практичне застосування земствами України цього заходу вперше було здійснено в Полтавській губернії. Про це згадував ініціатор запровадження дитячих денних притулків на Катеринославщині земський начальник М.І.Манвелов, який 1897 року звернувся до Верхньодніпровської повітової земської управи з доповідною запискою наступного змісту: “Усім добре відомо, що пожежі у селах посилюються літньої робочої пори, коли усі дорослі робітники йдуть у поле на роботу, а вдома залишаються одні немічні старі, та малолітні діти й підлітки, у якості няньок при молодших. Для уникнення подібних сумних явищ Полтавське земство випробувало на ділі влаштування у літній робочій час дитячих притулків, котрі дали

чудові результати і обійшлися недорого... Зі свого боку прошу представити земському зібранню мою пропозицію випробувати і у нас такий же благий засіб і прохати губернське земське зібрання прийти на допомогу цій добрій справі” [4, с.507].

Верхньодніпровське повітове земство звернулося з клопотанням про надання фінансової допомоги з коштів страхового капіталу Катеринославського губернського земства. У висновку Катеринославської губернської земської управи щодо цього клопотання говорилося: “Пропозиція князя Манвелова про влаштування в селах дитячих притулків на час літніх польових робіт... заслуговує на особливу увагу, як захід, здатний вплинути значною мірою на зменшення кількості пожеж; відтак губернська управа і вважала б не тільки задовольнити справжнє клопотання Верхньодніпровського земства... але й рекомендувати цей захід, на тих же умовах, іншим повітовим земствам, якщо ...досвід Верхньодніпровського земства переконає її в добрих результатах” [4, с.509]. Гроші було виділено, але влаштувати притулки вдалося лише наступного 1899 року, про що Катеринославському земському зібранню було представлено доповідь про наступне: “Губернське земське зібрання сесії 1897 р в задоволення клопотання Верхньодніпровського повітового земського зібрання, асигнувало із сум губернського страхового від вогню капіталу 300 крб. у безвідшкодовне розпорядження повітового земства для влаштування в поселеннях повіту, у вигляді досліду, дитячих ясел-притулків, з метою боротьби з пожежами, що виникають через необережне поводження дітей з вогнем. Здійснити ці заходи вдалося лише літом цього року та під безпосереднім наглядом дільничних лікарів в двох місцях повіту – селах Куцеволівці та Ананіївці... управа з почуттям глибокого задоволення засвідчує перед зібранням повний успіх цього починання губернського земства у новій сфері його піклування про народний добробут, оскільки нові організації виявилися цілком відповідними потребам, які щодо них висувалися” [5, с.147].

У доповіді було відзначено й інші позитивні наслідки ясел-притулків: “Поряд з протипожежним значенням, ясла-притулки мають ще більш важливе значення – санітарне... загальна смертність, що майже вдвічі перевищує середню загальну смертність будь-якої з європейських держав, головним чином припадає на дитячу вікову групу, причому гинуть переважно діти у віці до п’яти років; причиною ... є майже виключно так званий “епідемічний літній дитячий прони́с”, званий ще “літнім дитячим мором”. Ця хвороба виникає і підтримується від порушення населенням самих примітивних правил дитячої дієтики. З цього боку ... надаючи дітям відповідно до їх віку, але не виходячи з рамок сільського побуту їжу, питво, одяг, сон, догляд, заняття та розваги, вони (ясла-притулки - О.Р.) не лише огороджують дітей від захворювань, але ще й зміцнюють слабких та хворобливих дітей, прищеплюючи новим режимом усім дітям, що доглядаються, більш культурні поняття”, отримуючи в результаті “кількісний приріст населення, зміцнення підростаючого робочого населення” [5, с. 150-151]. “Ясла притулки важливі ще для багатьох сторін; так, відомо, що серед сільського населення півдня виникло дуже багато господарств, що ведуться одинаками... часто зв’язаними по рукам і ногам у своїх господарських справах купою малолітніх дітей, котрих в робочу пору ні на кого залишити вдома. Дати можливість господарям пристроїти в гарячу робочу пору своїх дітей до ясел-притулків - значить звільнити від пут зайві робочі руки” [5, с.151-152].

“Тип ясел-притулків ще не виробився, і у різних місцях їх влаштовують по різному. Ясла-притулки для дітей влаштовують то влітку, то восени, в залежності від характеру і роду місцевих робіт та промислів; то для денного перебування дітей, то для нічного, в залежності від відстані полів, на яких працюють дорослі жителі, до сіл, у яких влаштовано притулки; то вони приймають дітей у віці від 2-х до 8-10-ти років, а то й немовлят. Безпосередньо завідують яслами-притулками земські жінки-лікарі, дружини лікарів, вчительки, фельдшериці, землевласники і взагалі освічені люди... Звичайно місцями влаштування ясел-притулків є села, де живуть дільничні лікарі, аби останні могли перед прийомом дітей оглянути їх і не допустити до ясел-притулків хворих заразними хворобами, а також встановити харчовий та розпорядок дня і ночі, слідкувати за станом

дітей... Під притулки зазвичай відводять сільські шкільні будівлі, які бувають вільні у літній та осінній час; їх злегка пристосовують для задач ясел-притулків, устатковують необхідним інвентарем для приготування їжі, пиття, нічлігу та ін., прагнучи, по можливості, простоти і дешевизни, щоб не створити для дітей чуже для них життєве середовище та щоб річний бюджет ясел-притулків не підняти вище 200-250 крб.” [5, с.153-154].

Уяву про роботу ясел-притулків надавала доповідь про діяльність притулку в селі Куцеволівка, вперше відкритому 1899 року. За свідченням завідувача притулку першого дня до ясел привели лише вісьмох дітей, але до кінця тижня їх було вже 43, так що притулок виявився переповненим; “приймали дітей від 2 до 6 років, виключно здорових, тому багатьом доводилося відмовляти в прийомі, якщо у приведених дітей помічали коклюш, коросту або лихоманку... дітей неспокійних, таких, що весь час плакали... відводили через день чи два назад додому... Для нічлігу були влаштовані дерев’яні нари з солом’яними на них матами та... валиками біля підголів’я. Ці мати покривалися принесеними рядинами, а на валики клали подушки” [5, с.156 (11-12)].

Особливо приваблювало селян те, що діти в яслах забезпечувалися харчуванням. Так, у яслах-притулку, влаштованого Ізюмською повітовою управою у 1904 році, “їжа для дітей готувалася тричі на день: на сніданок, як правило, гарячий, куліш із салом, обід із двох страв: борщ або суп із м’ясом, а у пісні дні з рибою, та каша, часто з молоком, на вечерю галушки, куліш або особливий суп, що зветься “затируха”. Їжа, по можливості, була різноманітною, і тільки на полуденок давали залишки від обіду, але частіше за все кусні хліба, присипані цукровим піском, що дуже подобалося дітям” [3, с.99]. У доповіді про діяльність вищезгаданого Куцеволівського притулку, окрім цих, звичайних для українського села страв, згадувалися пиріжки з сиром, варена та смажена картопля [5, с.156 (13)]. Загалом це було повноцінне якісне харчування, яким мало хто з дітей був забезпечений вдома; як згадувалося, діти, охоче приходячи наступного дня до притулку, говорили “Нам тут краще, тут є хліб і борщ, а вдома немає”. Це пояснювалося тим, що до притулків віддавали дітей головним чином незаможні, а часто найбідніші селяни. Так, за словами завідувача Куцеволівського притулку, “майже всі прийняті діти були круглі сироти, або діти вдів, в усякому випадку, із найбідніших жителів, котрі, завдяки притулку, мали можливість полишити свою хату й піти на заробітки” [5, с.156 (14)]. Дітям організовували не тільки харчування та нічліг, але й дозвілля та відпочинок: “між прийомами їжі дітей розважали... приносили та роздавали іграшки (м’ячі, дудки, гармоніки, ляльки), показували книжки з картинками та розповідали казки” [5, с.156 (13)].

Попри очевидні переваги поміщення дітей у ясла-притулки, виникали і непорозуміння, викликані тим, що “ясла-притулки, як усяка новизна, не могли бути відразу оцінені по достоїнству населенням через некультурність... та незвичку до кооперативних форм і способів організації громадських справ. Населення у більшості випадків зустріло влаштування ясел зі зрозумілою недовірою, бо побоювалось, що за цим добрим починанням криється нова натуральна чи грошова повинність для них” [7, с.137-138]. Катеринославська губерньська земська управа вказувала, що “в селах, у яких ясла-притулки відкривалися вперше, доводилося боротися з пасивною протидією, зумовленою незнайомством селян з метою і характером цього заходу... у якості мотивів негативного ставлення селян до ясел-притулків майже виключно тільки побоювання селян, чи не викличе поміщення дітей до ясел пізніше грошових стягнень з батьків”. Згадувалися і “безглузді вигадки, які циркулювали серед селян 1901 року - про те, що хлопчиків заберуть на царську службу, а дівчаток - у солдатські швачки” [8, с.521]. У Павлоградському повіті “під впливом нісенітних чуток селяни на сході постановили не посилати дітей до ясел” [8, с.523].

При цьому зазначалося: “Звіти констатують, що негативне ставлення до ясел демонструє, головним чином, більш заможна частина селянського населення, яка не відчуває нагальної потреби у цих установах, так що більшість дітей, відданих до ясел,

належать до найбільшій частини сільських обивателів” [8, с.521]. Та після близького знайомства з яслами-притулками селяни швидко змінювали свою думку та “не тільки охоче віддавали дітей на тривалий термін, але багато хто висловлював бажання записати своїх дітей і на наступний рік” [5, с.156 (14)]. Як запевняла Слов’яносербська повітова управа, “зрештою населення залишилося вдячним земству за надану можливість залишити, під час перебування на польових роботах, під наглядом надійних осіб дітей” [8, с.519]. Вказувалося також, що “у значному ступені своїм успіхом ясла зобов’язані співчутливому і благодійному ставленню до них парафіяльного духовенства, котре своїм авторитетом в багатьох випадках сприяло усуненню нісенітниць щодо ясел-притулків з боку селян” [8, с.521].

Іноколи при організації ясел-притулків виникали труднощі, пов’язані із забезпечення їх приміщеннями, а також завідувачами й іншим персоналом. Так, 1902 року Катеринославська повітова управа вказувала на “труднощі з підшукування осіб, що бажали б прийняти на себе безоплатно або за невелику винагороду труд влаштування і завідування притулками, більшість же земських вчителів на канікулярний час роз’їжджається, а медичний персонал і без того завалений роботою” [8, с.518]. Не завжди вдавалося зайняти під притулок шкільне приміщення: того ж 1902 року на Катеринославщині функціонувало 48 ясел притулків, причому “у найманих приміщеннях розташувалося 11 ясел-притулків... для потреб одного притулку..., розташованого у приміщенні школи, довелося принайняти приміщення для кухні. Решта ясел-притулків займали приміщення шкіл” [8, с.514-515]. А 1900 року Слов’яносербська повітова земська управа доповідала, що “через відсутність придатних приміщень та осіб, що побажали б узяти на себе влаштування ясел-притулків, останні не могли бути відкриті” [6, с.193]. Та це були тимчасові труднощі, які не могли суттєво завадити справу влаштування притулків.

Перші спроби запровадження літніх дитячих ясел-притулків дали позитивний результат, однак більшості земців було зрозуміло, що “як подальший розвиток справи влаштування ясел-притулків виключно зусиллями земств, так і пробудження у сільському населенні у цьому відношенні самостійної ініціативи, буде залежати від ступеня ознайомлення селян з цим благодійним заходом. Тільки можливо більш широке розповсюдження серед сільського населення відомостей про ясла-притулки дасть можливість подолати підозрливість і недовірливість обивателів тих поселень, у яких притулки запроваджуються вперше” [7, с.138]. Тому Катеринославське губернське земське зібрання “виходячи з того, що успішна діяльність ясел-притулків, як усякої новизни для селянської маси, перебуває у тісній залежності від ступеня ознайомлення населення з характером, сутністю і метою вживаного заходу... асигнувало 1000 крб. для перевидання, як у формі книжок, так і у вигляді стінних аркушів для розповсюдження серед населення брошури “Ясла-притулки для дітей у селах під час літньої робочої пори”, укладеної земським лікарем Ф.І. Шингарьовим” [8, с. 522]. “Ця брошура складається з 5-ти розділів, що носять наступні назви: I, що називається яслами-притулками; II, хто влаштовує ясла-притулки; III, чому стали влаштовувати ясла-притулки; IV, як влаштовують ясла-притулки, та V, чому необхідно, аби самі селяни почали влаштовувати ясла-притулки” [7, с.139].

У створенні ясел-притулків губернські та повітові земства розподілили обов’язки. Як вказувалося у доповіді Катеринославського губернському земському зібранню, “у справі цих організацій губернське земство відіграє роль лише організатора, надаючи разом з тим кошти і слідкуючи потім за посуванням справи по губернії. Виконавчу роль цілковито беруть на себе повітові земства... самостійно обираючи пункти для ясел-притулків, придатні приміщення та завідувачів... і тільки звітують перед губернським земством щодо здійснених витрат” [5, с.154]. Таким же чином до справи підійшли і в Харківській губернії; там було вироблено наступні правила: “Губернське земство надає повітовим допомогу на влаштування ясел у розмірі 2/3, тобто удвічі більше асигнованого повітовим земством або місцевих коштів, зібраних повітовими управами...Звіти про ясла мають

надаватися повітовими управами не пізніше грудня місяця того ж року. Неподання звіту позбавляє повіт права на отримання допомоги на наступний рік” [2, с.376-377]. Губернські земства перебирали на себе значну частину витрат на влаштування притулків, оскільки виходили з такого ж розуміння сутності справи, що й Катеринославське губернське земське зібрання, яке постановило: “З огляду на ясну користь, яку приносять ясла-притулки... визнати за влаштуванням дитячих літніх ясел-притулків – загальногубернське значення” [5, с.155].

Від самого початку влаштування ясел-притулків земствами розглядалося ними як надання селянам “взірцевих зразків, наслідуючи які населення могло б наочно переконатися у незаперечній користі для себе від запровадження в життя цих організацій та, звикнувши потроху до нової форми нагляду на своїми дітьми, влаштовувало б потім самостійно власним коштом, за допомогою місцевих освічених людей, такі ж притулки” [6, с.188]. Тому, наприклад, Катеринославське повітове земське зібрання постановило “просити дільничних земських начальників здійснювати моральний вплив на сільські громади, аби останні, окрім безкоштовного надання приміщень для притулків, взяли участь і у грошових витратах по утриманню останніх і цим шляхом підготувалися б до прийняття на себе цілком як влаштування, так і утримання ясел-притулків, вкрай необхідних і корисних для них же” [6, с.192].

Однак більшість земців розуміла, що “справа влаштування ясел знаходиться ще у самому початку, і земствам не можна ще полишати своєї ініціативи у цій справі, не можна полишати пропаганду влаштування ясел шляхом прикладу, слід продовжувати популяризувати ідею влаштування ясел протягом більш чи менш тривалого часу, доки населення не переконається остаточно у величезній користі ясел і не візьме активної участі у їх влаштуванні” [8, с.517]; “аби не відсахнулося населення назавжди від діяльної участі у влаштуванні ясел-притулків, необхідна надзвичайна обережність і громадський такт при зверненні до нього за матеріальною допомогою для організації не зрозумілої ще для нього справи”, для успіху якої, “перш ніж звертатися до населення із закликом про матеріальну допомогу”, слід “попередньо послати в його середовище у належній формі роз’яснення про сутність організації (ясел-притулків-О.Р.)” [7, с.138].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Влаштування дитячих літніх ясел-притулків з безкоштовним утриманням дітей під час літніх польових робіт стало вдалим з усіх сторін починанням, у якому земства “поза сумнівом, знайшли один з таких заходів, котрий, за своєю ефективністю, наближається до корінних заходів боротьби з пожежами, особливо якщо його буде застосовано у скільки-небудь широких розмірах... усі губернські та повітові земства, що влаштували в себе у вигляді досліду літні дитячі ясла-притулки, зрештою відзначають важливе протипожежне значення цих організацій... цілком доводять своєчасність і цілевідповідність влаштування літніх дитячих ясел-притулків з метою попередження пожеж” [5, с.149-150]. Як з’ясували на практиці земства, ясла-притулки були корисними: “а) у справі боротьби з літньо-осінніми пожежами, що виникають через необережне поводження з вогнем дітей; б) у справі боротьби з високою літньою дитячою захворюваністю та смертністю; в) у піднятті продуктивності праці дорослих членів сім’ї, при вивільненні від турбот по догляду за дітьми, та г) у справі культивування (підняття культурного рівня - О.Р.)... селянського населення” [5, с.155]. Подальші дослідження було б бажано спрямувати на з’ясування, на який відсоток зменшилися пожежі літньої пори та наскільки активно сільське населення приймало участь у матеріальному та організаційному забезпеченні функціонування літніх ясел-притулків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Журнали Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1883. – IX, 241, /2/ с.
2. Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1906 года. С приложениями к ним и сводом постановлений. – Харьков: Тип. “Печатное дело”, 1907. – XXIII, 385 с.
3. Отчет Изюмской уездной земской управы за 1904 год. – Харьков: Тип. Нутиса, 1905. – 191 с.

4. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXII очередной сессии с 5-го по 16-е декабря включительно 1897 года, с приложениями. – Екатеринослав: Губернская земская типография, 1900. – XXIX, 598, 342 с.
5. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5-го по 18-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1900. – 1620, XXIV с.
6. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1-го по 12 декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1901. – 1366, XXIII с.
7. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1902. – XXXI, 1939 с.
8. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1903. – 44, 2606 с.
9. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков: Типо-литография “Печатное дело”, 1900. – 404 с.
10. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865 – 1888 гг.. (23 очер. сессии 1865 – 1887 гг.. и 14 чрезвычайных 1865 – 1888 гг..). Том I. Издание губернского земства. – Одесса: Тип. “Одесских новостей”, 1888. – XV, VI, 700, III с.
11. Соколовська Ю. В. Ясла-притулки як новий вид благодійних установ в Харківській губернії в кінці XIX – на початку XX ст./ Ю.В. Соколовська // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2009. – Вип. 35. – С. 100-104.
12. Стенографический отчёт Полтавского губернского земского собрания XXIV очередного созыва 1888 года. – Полтава: Типо-литография Фришберга, 1889 г. – 228 с.